

ԴՐՕՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Կ Ա Մ Ա Խ Ի Կ ՈՒ Ի Ի Ա Ռ Թ Ի Ի

Ահա՛ դարձեալ մի նոր ճակատամարտ, դարձեալ մի նոր ընդհարում:

Անցեալ Օգոստոս ամսի սկզբներին, Սասունի Ապրատամբուժեան և Կոտորածի Տարեդարձին բորբոքում, ծաղում է մի նոր կռիւ, այս անգամ Տաճկահայաստանի մի այլ մասում՝ Երզնկայի շրջակայքում:

Հայ հրոսակային մի խումբ՝ բռնելով Երզնկայի և Կամախի մէջ ընկած կիրճը, յարձակում է գործում զինւորական գայմագամի, չորս զինւորների և մի հայ անասնաբոյժի վրայ, վիրաւորում, սպանում է մի երկուսին և խլում բոլորի զէնքերը: Ահա այս է լինում կռիւ անխիթը:

Կառավարութիւնը՝ կատաղած հայերի այս յանդուգնութիւնից, ահագին թւով հետեակ և հեծեալ զօրք, թնդանթներ է հանում՝ հայ հայդուկներին հայածելու, և ապա նա գրգռում է տաճիկ և քուրդ ամբողջ հայերի դէմ՝ օգտելով հանգամանքից ի կատար ածել իր «ծրագիրը»: Հայդուկները, թւով 17 հոգի, մի այդպիսի բազմութեան դիմաց չեն նահանջում, դիմադրում են քաջարար. 5-6 օր պաշարած և նօթի մնալով, վերջապէս նրանք յաջողում են գրաւել Սեպուհ լեռան քարայրը, ուր մի վերջնական քաջարի մարտ տալով, նոյն իսկ յաղթող են հանգիստանում...

Այս կռիւն հետեւում են սուլթանի կառավարութեան սովորական լիտի և վայրենի աւերումները, որ նա գործ է դնում խեղճ ժողովրդի վրայ:

Սասունի պատերազմից յետոյ այս երկրորդ մեծ կռիւն է, որ տեղի է ունենում Հայաստանում: Առաջի նման սա ևս կրկին գրաւեց Եւրոպական մամուլի և պետութիւնների ուշադրութիւնը դէպի այն թշուառ և հարբատահարած երկիրը: Բայց ի՛նչ արեցին այդ պետութիւնները մի ամբողջ տարւայ ընթացքում այնքան գո-

ւում-գոչումից, փառաւոր խոստումներից յետոյ, որ այժմ՝ այս կռիւից յետոյ կարելի լինի նրանցից մի դրական բան սպասել: Ճիշտ է, նրանք միջամտեցան, պատրաստեցին ռէֆորմների մի խղճուկ Ծրագիր, առաջարկեցին սուլթանին ընդունելու, սա էլ մի քանի ամիսներ ձգձգում, քաշ է տալիս, մի օր համաձայնում, հետեւեալ օրը մերժում է. մեծ պետութիւնները պնդում, և սպառնում են, իսկ... սայլը դեռ այնտեղ է և ոչ ոք նրանցից ոչ մի քայլ չի անում՝ նրան տեղից շարժելու, կամ, աւելի ճիշտն ասած, չեն ցանկանում անել:

Իսկ մինչ այդ՝ հրոսակային ճակատամարտ է պայթում Ասսպուրականի նահանգում՝ Չխուրի մօտ. տեղի են ունենում ցոյցեր (Պոլսում), կատարւում են մէկը միւսի հետեւից լրտեսների, մասնիչների մի շարք ըսպանութիւններ, որոնք ահ ու սարսափ են գցում կառավարչական շրջանների վրայ... Ապա այս բոլորին ահա հետեւում է Երզնկայի նշանաւոր կռիւը, կռիւ, ուր մէկ հայդուկի դէմ դուրս եկած են լինում մի քանի տասնեակ զինւորներ:

Սուլթանական կամայականութիւններին, բարբարոսութիւններին և Եւրոպական պետութիւնների քստմեղի անտարբերութեան հայ յեղափոխականը պատասխանում է նորանոր ճակատամարտերով, մէկը միւսից ուժեղ հարւածներով:

Մի անգամ յայտարարւած կռիւը շարունակւում է աւելի մեծ հաստատակամութեամբ, աւելի ուժգին, աւելի տոկուն կանոնաւորութեամբ: Կուել և կուում են՝ վրէժխնդիր լինելու բաշիբօզուկ կառավարութիւնից. մի անգամ պարզած կարմիր դրօշակը վայր չի դնել, մինչև որ չիրագործուի նախագծած կէտնապատակը:

Եւ մինչ մի կողմից Եւրոպական դիպլոմատիան առաջ է տանում իր նենգամիտ քաղաքական խաղերը՝ անուշադիր թողնելով տեղի ունեցող հրեշաւոր արարքները, իսկ միւս կողմից գազան սուլթանի օրհասական կառավարութիւնը կրկնապատկում իր վայրենի ճնշումները, իր ճիւղաղային անիրաւութիւնները, — հայ յեղափոխականը

և նրա հետ ամբողջ ժողովուրդը՝ արհամարելով կապանք, բանտ և մահ, այլ դասեր է տալիս, այլ նոր և նոր հարւածներ հասցնում:

Հայդուկային խմբերի կռիւները երկրի զանազան մասերում, մատնիչների, պաշտօնեանների զարկումները, — ահա գործունէութեան այն ծրագիրը, ուղիղ ճանապարհը, որին հետևում են հայ յեղափոխականները՝ սոկոուութեամբ առաջ տանելով կռիւը:

Անմտութիւն կը լինէր՝ ծալել ձեռքերը, ծռել շըխքը, նստել ամբողջ տարիներով սպասել, մինչև որ տաճկահայ ժողովուրդը զինւած լինի, ապա այն ժամանակ միայն գուրս գալ կուի դաշտ... Ա՛յ, դա սխալ կարծիք է, դա նոյն իսկ շատ կորստաբեր հետևանքներ կարող է ունենալ, մանաւանդ ներկայ ճգնաժամին:

Յիշենք դարձեալ՝ պրօպագանդայ անել, պատրաստել ժողովուրդը հարկաւոր է ոչ միայն լոկ խօսքով, այլ և դրական, շօշափելի գործերով. անհրաժեշտ է, ուրեմն, մի կողմից կուսակցութեանը ուժեղացնել թշնամութեամբ զանազան տեղերում, տէրրորի ենթարկել վարչական և այլ մարդկանց, սպանել, հարւածել, ջլատել սուլթանական կառավարութիւն կողմէ մարմինը երկրի բազմութիւ կէտերում, ահա այն միակ նպատակայարմար միջոցը, ուղին:

Այս են մեզ թելադրում բուն երկրի ներկայ պայմանները, այս է մեզ թելադրում առողջ բանականութիւնը, այս է, վերջապէս, մեզ սովորեցնում միւս ազգութիւնների յեղափոխական պատմութիւնը:

ԵՐՁՆԿԱՅԻ ՏԱԳՆԱՊԸ

ԿԱՄԱՍԻՆԻ ԶՈՐԻ ԵՒ ՍԵՊՈՒՅ ԼԵՌԱՆ

Կ Ռ Ի Ի Ը

Յեղափոխութեան ս. Գործը վաղուց արդէն Երզնկայ մուտ գտած ըլլալով, ահագին մեծ ոյժ և կազմակերպութիւն մը ստացած էր, որուն թեւին տակ կը գտնուէր 17 հոգիէ բաղկացած և Քեռիի առաջնորդութեամբ հայ հայդուկախումբ մը:

Օգոստոս ամսու սկզբներէ հայդուկախումբը տեղեկանալով որ Կամախէն Երզնկայ պիտի ճամբորդէ զինւորական կայմագամ մը 4 զինւորներով մէկ հայ անասնաբոյժ քօլ աղստիով (Պօղոս Տասեան), իսկոյն

կը շտապէ Կամախի ձորին մէջ ամուր դիրք մը գըրաւել և յարձակիլ վրանին, թէ վրէժխնդիր ու կռուվարութեան դէմ ցոյց մը ըրած ըլլալու և թէ զէնքերնին գրաւելու համար:

Երբ զինւորական ճամբորդները Կամախի կիրճը կը մտնեն, հայդուկախումբը իր ներկայութիւնը կզգացընէ, զէնքի դիմելով և անձնատուր ըլլալին հրամայելով:

Զինւորները զէնքով կը փոխարինեն ու կը դիմադրեն, ասոր վրայ գնդակ մը հայ հայդուկի մը հըրացանին փողէն դուրս գալով, կը ծակէ չաւուշներէն մէկուն կուրծքը և մահը անմիջական կըլլայ: Իմադրութիւնը սակայն կը շարունակուի. երբ երկրորդ զինւոր մըն ալ ծանրապէս վիրաւոր կիյնայ, ճամբորդները կստիպուին անձնատուր ըլլալ: Հայ հայդուկախումբը ճամբորդներուն մօտենալով, զէնքերնին կը գրաւեն:

Հայ հայդուկներուն այս քաջութիւնը կառավարութեան շատ ծանր կընստի, մանաւանդ Միւշիք Զէքի փաշան կատղած շուն կը դառնայ և անմիջապէս կը հրամայէ երեք վաշտ զօրք, թէ հեծեալ և թէ հետեւակ երթալ «աւազակները» հալածել:

Միւշիքն ատեն Կամախի բէգերէն Թահիր փաշային ալ մարդ կը ղըկեն, որ իր աւազակ քրդերէն խել մը մարդ առնելով զինւորներուն աջակից գտնուի: Այս վերջինն ալ իրեն եղած հրաւերին վրայ գլխին 300 անօթի քրդեր ժողւելով լաւ առիթ մը կը սեպէ հայ գիւղերը թալանի տալու:

1000-էն աւելի կանոնաւոր զօրքը, նոյնչափ ալ քիւրդ և թուրք խուժանին միացած՝ սկսաւ Կամախի հայ գիւղերուն վրայ ահաւելի խժգոնութիւններ գործել, որպէսզի հրոսակախմբին ո՞վքեր ըլլալին և ո՞ւր պատանելին իմացնեն:

Հայ գիւղերու և վանքերու աւերումները չափ ու սահման չունին. ամեն ինչ, որ ձեռք կըցած են անցունել, իրենց սեփականած են և բոլոր ուտելիքները, պարէնները, ոչխարները և ընտանի անասունները կերած, հատուցած և թալանի տուած են:

Վանքի բնակիչներու ղօլթուխին տակ հաւիթը խաշելով կը գնեն, որպէս զի չգիտցածնին խոստովանին. հարսերու և կոյս աղջիկներու պատուոյ բռնաբարութեանց չափ ու սահման չկայ: Լուսաւորիչ Աւագ վանքերը Միւշիք Զէքիին Եաւէրը թալնեց ու ամայի դարձուց. բոլոր արծաթեղէն և թանգակին զարդերը գողացաւ, մանաւանդ Դրօթըր հազարապետին 5000 (հինգ հազար) ոսկի արժեցուցած վանքին մէկ հնութիւնը (գեղթափ) բոլորովին իւրացուց:

Հայ հայդուկապետ Քեռիին մայրը Երզնկայ բերն-

լով բանտարկեցին. քոյրը հազիւ հազիւ գազան զին-
ւորներուն ձեռքէն ազատելով, քաղաք բերին, եղբայրը
Գրիգորը այն աստիճան ճեծեցին, որ Երզնկայ փոխա-
դրած միջոցնուն մեռաւ:

Այս հալածանքներու և աներևակայելի չանչարանք-
ներու տակ հրոսակախմբին ապաստարանը կը մատնւի.
Իսկոյն բոլոր զինւորական զօրութիւնը միացած քիւրդ
և թիւրք խուժանին կը յարծակի Սեպուհ լեռի հը-
րոսակաց ապաստարանը եղող քայրարին վրայ: Հա-
զարներով գնդակներ անձրևի նման կը տեղայ քար-
այրին վրայ. հայ հայդուկները անմիջապէս հրացանա-
ձգութեան կսկսին՝ քաջաբար դիմադրելով. 5-6 օր ա-
նօթի ու հալածեալ ըլլալով հանդերձ, թշնամիին դէմ
5 ժամ անընդհատ կը կռւին և վերջապէս յաղթու-
թիւնը իրենց կողմը և ամօթը անամօթ Համիդի խայ-
տառակ զինուորներուն կողմը մնալով, կը յաջողին 25-
30 զինւոր սպանել և հեռանալ, կուռ դաշտին վրայ
2 մեռած ձգելով Արմենակ Պոյաճեան և Սեպուհ Գա-
լայճեանը, 3 հոգի ալ՝ Գէորգ Եանրխեան, Սուքեաս
Յովհաննէսեան և Պետրոս Գազանճեան ողջ կը բռնւին.
Իսկ մնացեալ 11 հոգին պատուելով թշնամեաց բանա-
կը, բոլորովին ապահով, կուռ դաշտէն կը հեռանան
և հետքերնին կանհետացնեն: Այս 11 հոգիին այնչափ
գնդակներու և զօրքերու միջէն ողջ առողջ ազատելին
գրեթէ հրաշք մը կը համարուի և Զէքի փաշան, Սաս-
նոյ կոտորածին դիցազնը, անոնց ազատիլը լսելով,
բարկութենէն քիչ մնաց կաթաւածահար ըլլար:

Երկու խնձորեկցիներ 10 օր քաղաքին մէջ պահ-
ւելէ յետոյ՝ ուզեցին գիւղ երթալ, գացին ու բռնուեցան:

Այժմ վանքերը բոլորովին փլատակ ու ամառի են,
բնակիչները քաղաք փախած են: Լուսաւորիչ վանքին
ծառան՝ իբր գործակից հրոսակներու, ձերբակալած է:
Հայդուկ խմբին ողջ բռնւողներէն Գէորգ Եանրգեան կը
մատնէ իր խմբի ընկերներուն, բոլորի անունները և
քաղաքացիներ ալ բերան կուտայ. ճեծի հարւածներու
տակ Շիշմանեան Գրիգոր անոր կը հետևի և ահա եր-
կուշաբթի երեքշաբթի օրեր ձերբակալուեցան Վ. Հոդ-
կրոզիան, Պ. Փողարեան, Տ. Սարաֆեան, Ե. Տուր-
սունեան, Կ. Մարկոսեան, Ա. Հինայէկեան, Կ. Գազան-
ճեան և ուրիշներ, ընդամենը 47 հոգի և դեռ կը շա-
րունակւին ձերբակալութիւնները:

Մատնուեցաւ նաև զէնքերու, գործիքներու, զգեստնե-
րու և թուղթերու քարայրը և ամեն ինչ կառավա-
րութեան ձեռքը հասաւ:

Մատնիչներ կը շատնան. յայտնի մատնիչ Արմենակ
Հայկունին սկսաւ բացարձակ գործել, բայց արժանի
վարձադրութիւնը ստացաւ. երեկ երեկոյ շուկայէն

տուն դարձած պահուն ահաբեկիչի մը գնդակը կը
ծակէ ձախ կողմը կրնակէն. մէկ ու կէս ժամ վերջը
գնդակը թէև հանեցին, սակայն մահը անխուսափելի
է: Ահաբեկիչը ապահով է:

Մանրամասն տեղեկագիրը յետոյ կը ղրկեմ:
Երզնկայի առաջնորդարանին կողմէ պատրիարքարան
և դեսպանատներուն տեղեկագիրներ ղրկած են:
Կերևայ, թէ Երզնկայ քիչ ատենէն էնկիւրի մը պի-
տի դառնայ:

Ր Է Ֆ Օ Ր Մ Ն Ե Ր Ը

VI

(Վ Ե Ր Զ)

Մենք ցոյց տւինք, որ երեք պետութիւնների Ծրա-
գիրը ոչ մի արմատական փոփոխութիւն չէ առաջացնում
Տաճկահայաստանում, որ իսկապէս իրերի դրութիւնը մնում
է նոյնը. բայց և այնպէս կարող է պատահել, և այդ
շատ բնական կը լինի, որ այդ ղեկավարները ներմուծ-
ւելով Տաճկահայաստան, առաջ բերեն ղեկակցիա դէպի
յեղափոխութիւնը, ժողովրդի մասսան առաջի քայլում
սկսի խոյս տալ յեղափոխականներից, յեղափոխա-
կան շարժումից. այս ոչինչ չէ նշանակում, սա փաստ
չէ, որ ժողովուրդը գոհ է նոր դրութիւնից, որ նա
հաշտուում է, որ այդ էր իր իղձը—ուզածը, բոլորովին
ոչ. և այդ շատ հասկանալի պատճառով. երկար ժամանա-
կեայ անընդհատ կռիւները, լարած և նեարդային դրու-
թիւնը հոգեկեցրած լինելով ժողովրդին, նա, ժողովուր-
դը առաջի քայլումն զիջումն կանի. այսինքն առ ժա-
մանակ կը հաշտուի նոր պայմանների հետ, որ ասել
է՝ թէ ինչպէս սկսւել է նրա նեարդների ուժասպա-
ռութիւնը, նոյնն սկսւել է և տեղի ունենալ նրա
հարարակական կեանքում:

Այս երկոյթը շատ անգամ է խաբուսիկ լինում կա-
ռավարութիւնների համար. ղեկակցիան նրանք ընդունում
են ժողովրդի կողմից, իբրև զինաթափութիւն, հաշտու-
թիւն և համաձայնութիւն նոր դրութեան հետ—որի
հեղինակը ինքը ժողովուրդը, նրա կեանքը չէ, այլ «մի
կողմնակի, մի երկրորդական ձեռք»—, և ոչ թէ մի բնա-
կան ու հասկանալի երկոյթ, հետևանք նրա լարած
դրութեան ուժասպառ լինելուն, որ առաջ է եկել
նոր դրութիւնից, որովհետև այդ նոր դրութիւնը առա-
ջին անգամից գազանային չէ թւալու նրան, որովհետև

նրա հետ գործ ունեցող պաշտօնեաները առաջին քայլում լինելու են մեղս, քաղաքավարի. այս առաջին անգամից հաճոյական դրութիւնն է, որ իջեցնելու է նրա լարած լինելը ու առաջ է բերելու թուլութիւն, ինչպէս էլ լինում է անհատի մարմնական օրգանիզմում. իսկ հասարակութիւնը՝ լինելով գումարումն այդ անհատների, նոյն սպառութիւնը կատարում է և նրա հասարակական կազմակերպութեան մէջ՝ իբրև արտացոլացումն անհատականի:

Մենք ասում ենք, որ այս երևոյթը խաբուսիկ է, որ սա չէ նշանակում՝ թէ ժողովուրդը գոհ է իւր նոր դրութիւնից, որովհետև բաւական է, որ ժողովուրդի հոգնածութիւնը անցաւ, նրա նեարդները կազդուրեցին, նա նորից կը սկսի իւր կռիւրը և այն էլ աւելի ուժգին. դեռ այս անգամ նա աւելի կատաղի կը լինի քան նախընթացումն էր, որովհետև նրա յիշողութեան մէջ վերարտադրելով, պատկերանալով անցեալը իւր բոլոր սարսափներով, իսկ ներկան իւր դժոխային կրակով, նա կընկնի թշնամու վրայ ամենածայրայեղ, յուսահատ, գրգռւած ու վրէժիւնդրական ոգով լցւած և այն ժամանակ նրա դիմացը այլ ևս ոչինչ չի կարող կանգնել, ոչ արքերը կարող են կործանուել: Սա մի բնական, միևնոյն ժամանակ պատմական երևոյթ է, սա մի ճշմարտութիւն է:

Քանի որ չէ իրականացած իր՝ ժողովուրդի բաղձանքը, քանի որ նա չէ ձեռք բերել իւր մարդկային իրաւունքները, քանի որ նա ազատ մարդ չէ ազատ երկրում, քանի որ նա իւր նպատակին չէ հասել, միանգամայն ցնորք կը լինի մինչև իսկ կարծել՝ թէ Տաճկահայաստանում կարող է տիրել խաղաղութիւնը, թէ ժողովուրդը կարող է հաշտուել այն պայմանների հետ, որտեղ տիրող ուզուրպատօրներն են. ցնորք է նեթադրել թէ յեղափոխական ժողովուրդը հրաժարում է իւր կոչումից, իւր միսսիայից, իւր պատմական դերից. այսպէս ենթադրել կը նշանակէ չհասկանալ պատմութիւնը, չհասկանալ ժողովուրդական կեանքը:

Յեղափոխութիւնը առաջանում է ժողովուրդի իրական կեանքում գոյութիւն ունեցող պայմաններից, ժողովուրդին յեղափոխութեան դրդողը ինքը կեանքն է և քանի որ կան, ապրում են այդ պայմանները, յեղափոխութիւնն էլ անխուսափելի է. արհեստական միջոցներով կեանքի ընթացքը չի կարելի ոչ միայն կանգնեցնել, այլ և փոխել. և որովհետև երեք պետութեան Ծրագիրը ոչինչ չէ փոխում, ժողովուրդին յեղափոխութեան դրդող պայմանները մնում են իրենց մինչև իսկ առնական հասակում, անխուսափելի է լինում և Տաճկահայաստանի յեղափոխութիւնը: Սրանից նոյնպէս հետևում է այն, որ եթէ Ծրագիրը ներմուծուելոց յե-

տոյ մասսայի մէջ սկսւի ընկալելու դէպի յեղափոխութիւնը, դա առժամանակեայ է, հետևապէս և յեղափոխականը չպէտք է մի րոպէ յուսահատուի, թուլանայ, չպէտք է մի րոպէ անգամ կորցնի. պատմութիւնը և կեանքի օրէնքները նրա կողմն են, նա պէտք է իւր դերի մէջ գտնուի, լինի միշտ ժողովուրդի մէջ, ժողովուրդի հետ կատարելով իւր ագիտատօրի ու պրօպագանդիստի դերը մի կողմից, միւս կողմից հարւածներ տալով թշնամուն. նրա խօսքը ձայն բարբարոյ յանապատի չի մնալ. նա ապառաժների չի հանդիպիլ հող կայ սերմ ձգելու. ընթացիկները ոչինչ չեն ջլատել, յեղափոխականները պահպանում են իրենց ոյժը և կենսականութիւնը:

Եւ մի՞թէ սա չէ սարսափեցնում նրանց, որոնք իրենց ուսերի վրայ են առել լուծելու Հայկական խընդիրը, որը կապւած է Արևելեան խնդրի հետ. — յեղափոխականները չեն մոռացել այս: Մի՞թէ այդ ընթացիկներ առաջարկողները ու նրանց հաւանողները չեն տեսնում, որ ժողովուրդին յեղափոխութեան դրդող ուժերը իրական կեանքի պայմանները ու յեղափոխականները մնում են անփաստ, պահպանում են իրենց կենսականութիւնը. ի՞նչ ապահովութիւն, ի՞նչ առհասարակայն ունին դրանք՝ որ գորդեան հանգոյցը լուծում է և իրենք կարող են հանգիստ խղճով յետ քաշուել... ասպարէզից... ոչ մի. և դիպլոմատիան անկարող էր այլ կերպ վարուել, նրա կոչումը չէ հանդիսանալ ժողովուրդների ազատութեան գործին նպաստող ու պաշտպանող, այլ որքան կարելի է առաջ բերել այնպիսի պայմաններ, որոնցից թէ դժգոհները գոհ լինեն և թէ ինքը օգուտի: Բայց այս անգամ այդ բանը նրան չյաջողուց, որովհետև անկարող եղաւ գոհացումն տալու թէ դատապարտողին, և թէ դատապարտողին, երկու կողմերն էլ իրենց դժգոհութիւնն ու անբաւականութիւնն են յայտնում: Արեւի է հաւատացած լինել, որ վաղը կամ միւս օրը դատապարտողը՝ սուլթանի կառավարութիւնը, մի թեթեւ, բայց դրական հարածի երկիւղից ստիպւած կը լինի ընդունել այդ վճիռը — երեք պետութիւնների առաջարկած ընթացիկների Ծրագիրը, բայց դա երբէք չի լուծիլ խնդիրը, որովհետև դրանով գոհացում չի գրւում դատապարտողին — ժողովուրդին: Հայ ժողովուրդի կեանքը մշակել է նրա պահանջները և նա շատ լաւ գիտէ, թէ ի՞նչ պայմաններ, ի՞նչ Ծրագիր կարող է ապահովել նրա կեանքը, աշխատանքը, պատիւը, խօսքը. և որովհետև այդ պահանջը մշակել է ինքը կեանքը, ուստի և չպէտք է երկիւղ կրել ոչ մի ընկալիցից — դա նեարդների ուժասպառութիւն է, դա ժամանակաւոր է, հայ ժողովուրդը զինաթափ չի լինիլ և չի էլ կարող լի-

նել — դրա համար հարկաւոր է, որ նա հրաժարւի մարդ լինելուց... Այն նորագոյն բէֆօրմիսերի Ծրագիրը հարցը չէ վճռել, նա մնում է բաց, դրա հետ և յեղափոխական գործիչների ասպարէզը:

Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը ներկայ ծանր րոպէում հաւատարիմ է մնացել իւր կոչմանը, իւր պատմական դերին և իւր Ծրագրին. նա մի րոպէ աչքից չէ թողել թշնամուն և շարունակել է իւր գործունէութիւնը ուժերի համեմատ՝ իւր ընդունած տակտիկայով, նա մի վայրկեան անգամ չի կանգնել, զինաթափ չի եղել ու դիտողի գերի մէջ մտել: Երեք պետութիւնների Ծրագիրը ընդունւի—չընդունւի, մի և նոյն է, Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը զինաթափ չի լինելու, մինչև նա լիակատար յաղթութիւնը չտանի. Հայ. Յեղ. Դաշնակցութիւնը՝ հաւատարիմ մնալով ժողովրդի դատին, հանգամանքների թեթև փոփոխման հետ, որ ոչինչ չէ առաջացնում, այլ պահանջներ չէ դնում և չէ փոխում իւր տակտիկան—օպորտունիզմը նրան օտար է. երբ տեղի է ունենում մի որ և է երևոյթ, փոփոխութիւն, որ յօգուտ ժողովրդի դատին է կատարւում, նա մատնացոյց լինելով դրա վրայ՝ նկատում է դա իբրև մի քայլ առաջ, շարունակելով իւր գործունէութիւնը, կուսելով բռնակալութեան դէմ, կուսելով այն բէժիմի դէմ, որ ամեն բան է բացի մարդկային լինելուց, որի համար չկայ, գոյութիւն չունի ո՛չ մի սրբութիւն, մարդկային ո՛չ մի վսեմ զգացմունք ու հասկացողութիւն. քանի կայ այս հրէշը, Յաճկահայաստանը կը լինի, իբրև գերեզման այնտեղ ապրող ժողովրդների համար:

Հայ. Յեղ. Դաշնակցութիւնը լինելով յեղափոխական կուսակցութիւն, որ ունի իւր Ծրագիրը, որ հետևում է որոշ հասարակական-քաղաքական վարդապետութեան, չէր կարող ուրիշ կերպ վերաբերել մի այնպիսի Ծրագրի, որ հիմնած է ամբողջովին մաքիաւէլիզմի վրայ: Եւ նա կատարեց իւր պարտքը—մերժեց երեք պետութիւնների Ծրագրի ոչ միայն ամբողջութիւնը, այլ և մանրամասնութիւնը. նա չգտաւ ոչ մի կէտ, որ կարող է բաւականութիւն տալ ժողովրդին, չգտաւ ոչ մի կէտ, որ պահանջում է ժողովրդի իրաւունքը, և հասկանալի է. Դաշնակցութեան և դիպլոմատիայի մէջ ոչ մի աւրնչութիւն չկայ, սրանց դօկտրինաները ամենածայրայեղ կերպով հակառակ են:

Հայ. Յեղ. Դաշնակցութիւնը՝ կատարելով իւր դերը—կուսելով բռնակալութեան դէմ և նպաստելով ժողովրդագիտական-նամակարական կառավարութեան յաղթանակին, դրանով վերջացրած չէ համարում իւր միսիան, իւր կոչումը. դրանից յետոյ նրա համար սկսւում է նոր ասպարէզ, նոր պայմաններ, հետևապէս և այլ

տեսակի գործունէութեան կղանակ—այլ միջավայր—այլ միջոց, այլ թշնամի—այլ զէնք—, որովհետև այն հասարակական վարդապետութեան, որին հետևում է Դաշնակցութիւնը, յաւանութիւն ունի ասելու, որ նա, վարդապետութիւնը յաւանական է մինչև այն ժամանակ, քանի որ ինքը՝ մարդկութիւնը գոյութիւն ունի:

Եւ Հայ. Յեղ. Դաշնակցութիւնը՝ հաւատարիմ մնալով իւր սկզբունքին, կը շարունակէ միշտ ծառայել ժողովրդական գործին, աշխատաւոր մարդկութեան յաղթանակին, որը կը լինի և իւր կուսակցութեան յաղթանակը: Սա իւր համոզմունքն է և համոզած լինելով այսպէս, հաւատացած լինելով, որ ապագան այն հասարակական վարդապետութեանն է, որին ինքը հետևում է, կը շարունակէ կուսիւ. կուսի մէջն է կեանքը, կուսի մէջն է յաղթութիւնը. որքան ցաւալի է, որքան հակամարդկային է, բայց այս է ճշմարտութիւնը: այս է պահանջում ներկայ հասարակական կեանքը, ներկայ մարդկութիւնը և մենք կը կուսենք:

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՄԲՐԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԵՆԼԵԱՆԻ

(Վ. Ս. Ր. Ջ.)

Հարց. — Հնչակեան քովիթէն Փորթուգալիանի պէս ժողովրդէն դրամ չի՞ պահանջիր:

Մամբ. — Մինչև ցարդ երբէք ո՛ր և է գումար մը պահանջած չէ հայերէն. մինչև անգամ «Հնչակ» թերթը որոշեալ բաժանորդագին մը անգամ չունի. ով որ թերթ ուզէ՝ փոխարէնը չը պահանջիր. ինձ այնպէս կը թւի, թէ այդ ընկերութիւնը շատ հարուստ է:

Հարց. — «Հնչակ» թերթը ո՞ւր կը հրատարակուի և քովիթէի կեդրոնը ո՞ւր է, կրնա՞ք գիտնալ:

Մամբ. — Հնչակեան քովիթէի կողմանէ Պոլիս խորհուած ներկայացուցիչ Մ...ն անձի հետ տեսնւած եմ: Մ...նի ըսածին նայելով՝ «Հնչակ» թերթը Զւիցերիոյ մէջ կը հրատարակուի և քովիթէի կեդրոնը Հայաստանի գլխաւոր քաղաքի մը մէջ է, այս ընկերութիւնը շատ հարուստ ըլլալով՝ ժողովրդէն նէր և կամ թերթի բաժանորդագին պահանջելու պէտք չունի:

Հարց. — Այդ անձը այժմ Պոլիս կը գտնուի և դուք կրնա՞ք ցոյց տալ մեզ, այնպէս չէ՞:

Մամբ. — Եթէ Մ...եան դեռ Պոլսոյ մէջ է, անպատճառ կրնամ գտնել զինքը. բայց ամիսէ մը աւելի է, որ զինքը տեսած չեմ. այսինքն Գումա-Գարուի գէպէն մի քանի օր առաջ Իւսկիւտար եկած էր. այնտեղ տեսնեցանք, այն օրէն յետոյ կրկին չտեսայ անիկա:

Հարց. — Այդ մարդը ո՞ւր կը բնակէր, ազգական ունէ՞ր, պանդոկի մէջ էր. անշուշտ պիտի գիտնար:

Մամբ. — Որոշ չեմ գիտեր իր բնակավայրը, բայց կարող եմ իմանալ:

Հարց. — Ինչպի՞սի անձ է այդ Մ...եանը, երիտասարդ է թէ տարիքոտ:

Մամբ. — Երկայնահասակ, մօրուսաւոր. երկայն մազերով, սև աչքերով, բաւական գեր և մօտ 30 տարեկան անձնաւորութիւն մը է, բնիկ տ...ցի:

Հարց. — Որո՞նք են ձեզի ծանօթ անձերը, որք քովի թէի անդամ են այս տեղ:

Մամբ. — Մ...եան, Նիկողոս Պուլպուլեան՝ բնակեալ Իւսկիւտար, իրաւագիտական վարժարանի ուսանող, Գրիգոր Քըլըճեան, նոյնպէս իւսկիւտարցի, Քրիս Բարախլեան, ուսուցիչ Իւսկիւտարի Սէլամարզի վարժարանին, Արմենակ Հայկունի՝ պաշտօնեայ Ղալաթիոյ Օսմանեան թղթատան մէջ, Կարապետ Պասմաճեան՝ դերագործ Իւսկիւտար Սէլամարզ. կան նաև բազմաթիւ հայեր, որոնք քովի թէի անդամ ըլլալով մասնակցած են նաև Գումա-Գարուի ցոյցին, բայց անոնք անձամբ ճանչնալով միայն անունները ինձ անծանօթ են, վաղը տեղեկանալէ յետոյ իւրաքանչիւրի անունը և բնակավայրը նշանակելով անւանացանկ մը պիտի բերեմ ձեզ *):

Հարց. — Այս ընկերութեանց մէջ անշուշտ կրօնական անձինքներ ալ կը գտնուին, և դուք կրնաք ցոյց տալ մեզ զանոնք:

Մամբ. — Հայերուս մէջ շատ եկեղեցական յեղափոխականներ կը գտնուին և անոնց անունները յայտնի են ինձ, ինչպէս Պէշիկթաշի քարոզիչ (Պէշիկթաշ քիլիսանըն վախիդ) Խորէն եպիսկոպոս Լուսինեան, Իւսկիւտար ս. Խաչ եկեղեցւոյ քարոզիչ Գրիգորիս եպիսկոպոս Ալեաթճեան, երբեմն Եէնի Մահալլէի եկեղեցւոյ քարոզիչ, իսկ այժմ Եգիպտոսի առաջնորդ Մատթէոս եպիսկոպոս Իզմիրլեան, Բերայի քարոզիչ Գարեգին եպիսկոպոս Սրբանձտեանց, ասոնք ամենին ալ յեղափոխական և իրենց քարոզներով ժողովուրդը գրգռիչ անձնաւորութիւններ են, բայց ասոնց նկատմամբ հաստատական փաստեր չունիմ իմ ձեռին, եթէ աշ-

*) Մամբէ վարդապետ—նյս սոսկալի անձնաւորութեան ըրած մասնութեանց շնորհիւ, Նիկողոս Պալպալեան և ուսանող Գրիգոր Քըլըճեան աքսորւած են Աքքիայի բերդ, իսկ գեղագործ Կարապետ Պասմաճեան 3 տարի բանտարկութեան դատապարտուած է:

խատիմ, ապահով եմ, որ պիտի կրնամ ձեռք բերել իրենց Օսմանեան տէրութեան անհաւատարիմ ըլլալուն առթիւ ապացուցական թուղթեր և ճշմարիտ վկայութիւններ:

Հարց. — Պոլսոյ մէջ եղած քովի թէներու պետը մի ուսաստանցի հայ է եղեր, այդ անձը ո՞ւր կը բնակի և անունը կրնա՞ք ըսել մեզ:

Մամբ. — Այո, կը յիշեմ, որ այդպիսի մէկը կայ Պոլսոյ մէջ, օր մը Գրիգոր Քըլըճեան ինձ տարաւ Բերա Ֆէրէդիլէ փողոցի մէջ տուն մը և այնտեղ ներկայացուց ինձ երկու երիտասարդի, երիտասարդաց միոյն անունն Լեոն, իսկ միւսինը Գարեգին է, Լեոն ուսաստանցի էր, որովհետև ուսաստանցի լեզու կը խօսէր, իսկ Գարեգին տաճկաստանցի էր. և իւր խոսակցութիւնէն կերեւէր թէ գաւառացի էր նա: Շաբաթ մը վերջը Գարեգին Գրիգոր Քըլըճեանի հետ մեր տունը եկաւ. Գարեգին քանի մը առաջարկութիւններ ըրաւ ինձ, Իւսկիւտարի մէջ հնչակեան քովի թէի անդամներ գտնելով, անոնց հրահանգներ տամ:

Հարց. — Այդ ուսաստանցի Լեոնը և Գարեգինը անպատճառ գտնելու էք. մէկ իմացանք, որ Ֆէրէդիլէ փողոց ապարթմանի մէջ երկու անձինք կը բնակին, բայց երբ հարց ու փորձ ըրինք ասկից 10 օր առաջ, մեկնած են այդ տունէն. կրնա՞ք մեզի այդ Լեոնի և Գարեգինի քանի տարեկան և ի՞նչ ձև անձինք ըլլալին բացատրել:

Մամբ. — Լեոն 23-24 տարեկան, միջահասակ, նիհար, թխադէմ, մոխրագոյն գլխարկով, քիչ մօրուքով, սևազգեստ, երբեմն կապոյտ ակնոցներով և երբեմն առանց ակնոցի անձնաւորութիւն մըն է. իսկ Գարեգին կարճահասակ հազիւ քսան տարեկան, սևահար, նոյնպէս մօրուսաւոր, գլուխը ֆէսով և բաց գոյն զգեստով նիհար անձ մըն է:

Հարց. — Լեոն և Գարեգին այն անունները իրենց իսկական անուններն են, թէ կեղծ անուն են:

Մամբ. — Այդ անուններուն կեղծ կամ իսկական ըլլալը չեմ գիտեր, միայն թէ այս անւամբ ինքզինքնին ներկայացուցած են ինձ, շատ հաւանական է, որ կեղծ ըլլայ:

Հարց. — Ատոնց մականունը ինչ է:

Մամբ. — Մականուննին յայտնի չեն ինձ, վասն զի պարզօրէն իրենց սնունով միայն ներկայացան:

Հարց. — Ատոնց արհեստը ի՞նչ է:

Մամբ. — Լեոն արհեստը չունի, կարծեմ. միայն «Հընչակի» կեղորոնէն մասնաւոր կերպիւ Պոլիս խրկուած գործիչ մ'է, արհեստը յեղափոխական է. իսկ Գարեգինն ալ Լեոնի գործակատարը և կամ օգնականը լինելու էր, որովհետև երբ ուրբաթ առաւօտ մը Գարեգին Քըլըճեան Գրիգորի հետ մեր տունը եկան, Գարեգին ուսաստանցի Լեոնին կողմանէ լուրեր և հրա-

հանգանակներ կուտար ինձ և անոր հրամանաւը կը խօսէր ինձ հետ:

Հարց.— Գարեգինի տւած հրահանգները և Լեւոնի կողմանէ բերած լուրերը ի՞նչ էին:

Մամբ.— Այդ հրահանգները հայ ժողովուրդը Օսմ. կառավարութեան դէմ գրգռել, ժողովրդի բացարձակապէս բողոքել տալ ի գործ դրած անիրաւութեանց և հարստահարութեանց դէմ և կեդրոնէն առնւած հրահանգները առանց յապաղելու նոյնութեամբը կատարել. ահաւասիկ ասոնք են Գարեգինի ինձ տւած հրահանգները:

Հարց.— Իւսկիւտարի մէջ այս պաշտօնը ստանաող ուրիշ որոնք կան:

Մամբ.— Իւսկիւտարի մէջ, ինչպէս որ ըսի, շատեր կան այդ ընկերութեան անդամակցողներ, բայց ես կրօնաւոր ըլլալուս և միշտ ժողովրդի հետ զբաղելուս պատճառաւ այս պաշտօնին զիս կոչեցին, կարծելով, թէ ես աւելի օգտակար կրնամ լինել:

Հարց.— Գուր Գումարուի դէպքէն վերջը Պոլսէն մեկնեք էիք, ի՞նչ պատճառաւ գացիք:

Մամբ.— Պիտի բացատրեմ այժմ, թէ ի՞նչ նպատակաւ մեկնեցայ անկից.— Պոլսոյ հնչակեան ծիւղի պետերէն Մ... համոզեց զիս, որ Հայաստան երթամ և այնտեղի ժողովուրդը մշակելով, հնչակեան քովի թէ գաղափարները քարոզեմ, ևս Տրապիզոնի ճանապարհաւ ուղղակի Բէյազիտ գացի, որովհետեւ այնտեղի ժողովուրդը ծանօթ է ինձ. մինչև Բէյազիտ մեծ դժուարութիւններով հասայ, որովհետեւ կառավարութիւնը խիստ ուշադրութիւն դարձուց իմ վրայ, և ամեն մէկ քայլիս ծպտեալ լրտեսներ կը հետեւէին ինձ և այնտեղի աստիկանապետը գաղտնի կերպիւ քննութիւններ կը կատարէր իմ մասին. քանի մը հայեր լուր կուտան, թէ ես կասկածելի և վտանգաւոր անձ մըն եմ կառավարութեան համար, վերջապէս չի կրնալով երկար ատեն մնալ այնտեղ և ոչ ոքի ալ իմ նպատակս առանց յայտնելու, 10 օր մնալէ յետոյ, մեկնեցայ անկից և ուղղակի Պոլիս եկայ:

Հարց.— Բայազիտի մէջ հնչակեաններէ որոնք կային, անշուշտ անոնց հետ տեսութիւն ըրիք ազգային գործերու վրայ:

Մամբ.— Բէյազիտի մէջ աս չափ միայն կարողացայ իմանալ, թէ այնտեղ գոյութիւն ունի ընկերութիւն մը, զոր կապած են եղեր Փորթուգալեանի հետ և իրենց յարաբերութիւնը ուղղակի անոր հետ է եղեր. ասոնց պետը տեղւոյն վարժարանի ուսուցիչ Յովակիմեան անուն անձ մը է. սա պատմեց ինձ, թէ ինքը կազմած է ընկերութիւն մը և Փորթուգալեանի հետ յարաբերութեան մէջ է և գործելու եղանակին վրայ անկէ հրահանգներ կատանայ, հար-

ցուցի Յովակիմեանին, թէ Բէյազիտէն մինչև Մարսելիա ի՞նչ կերպով կը թղթակցի և իր գրած նամակները վտանգի չեն ենթարկուիր. հետեւեալ կերպիւ պատմեց ինձ. «Ասկից Պոլիս գացող ճամբորդներ ամեն շաբթու կը պատահին, Փորթուգալեանին գրած նամակս կը յանձնեմ ճամբորդաց միայն և նա նամակս կը տանի Պոլիս և կը յանձնէ ինձ ծանօթ բարեկամիս և նա ալ զատ պահարանով եւրոպական փոստի միջոցաւ կը խրկէ Փորթուգալեանի հասցէին, նոյնպէս Փորթուգալեանէն նամակիս պատասխանը կստանամ Պոլսէն հոս եկող ճամբորդի մը միջոցաւ ու այսպիսով անվտանգ կրնանք թղթակցել Եւրոպայի հետ:

Հարց.— Բէյազիտի ուսուցիչը անշուշտ Պոլսոյ բարեկամին անունը տւաւ ձեզ:

Մամբ.— Աւա՛ղ, որ հետաքրքիր չեղայ այստեղի իր ծանօթներուն անունները և բնակավայրը հարցնել: Եթէ մանրամասն տեղեկութիւններ կարենայի առնել, այժմ խոստովանելով՝ աւելի ծառայութիւն մը պիտի ընէի կառավարութեան, բայց դարձեալ կը խոստանամ, որ Բէյազիտ նամակ գրելով, դիւրաւ կարելի պիտի ըլլայ ձեռք բերել այստեղ գտնուող յեղափոխականաց անունները:

Հարց.— Ուրիշ ի՞նչ տեղեկութիւններ ունիք:

Մամբ.— Առ այժմ այսչափ են իմ բոլոր ունեցած տեղեկութիւններս, բայց դեռ շատ գաղտնիքներ կան երևան հանելու. բայց պէտք է, որ գաղտնի կերպիւ աշխատել բոլոր յեղափոխականաց անունները ճշտօրէն գիտնալ և ըստ այնմ վարել:

Հարց.— Ստորագրեցէք:

Հայերէն ստորագրութիւն

Մամբէ վարդապետ Պէնլեան:

10 Սեպտեմբեր 1890 թ.

Մամբէ վարդապետ իր խոստովանութեան երկրորդ օրը փոխարէն իւր ծառայութեան հարկւր օսմ. լիրա նէր ստացած է կայսերական պալատէն. նա իւր խոստացած ծառայութիւններն ալ կատարած է. բազմաթիւ հայերու ձերբակալութեանց պատճառ ըլլալէ յետոյ և Պոլսոյ Աշրքեան Խորէն պատրիարքի հալածանաց ենթարկելով, ստիպեալ թողած է իր վարդապետական տարազը և կարգալոյծ հոգակելով, պարզ աշխարհական մը եղած և շահատակութեան սկսած էր:

Ն Ա Մ Ա Կ Ե Ո Ջ Ղ Ա Տ Ի Ց

Պէօյիւք-Չաթի և Տավուշ-պաշ գիւղին մէջ տեղ հանքէն վերագարձող 5-6 հայերու վրայ 8-10 թուր-

քեր յարձակելով, մէկը կսպանեն և երեքը կը վերաբորեն: Վառավարութիւնը բացարձակ կերպով արգելած է քրիստոնեաներուն զէնք կրելը, որով վերոյիշեալ խեղճ հայերն անզէն և անձնապաշտպանութեան միջոցէ զուրկ՝ մատնեած են սուլթանի կառավարութեան բարբառոսութեան:

Օրեր առաջ լուր տարածեցաւ, թէ թուրքերը աւազակային խումբեր կը պատրաստեն յատկապէս քրիստոնեաները նեղելու և անոնց վնասելու գիտումով նախապէս ոչ ոք կարեւորութիւն տուաւ և հաւատաց այդ լուրին, բայց վերոյիշեալ դէպքը կը հաստատէ անոր իրաւացի ըլլալը:

Տօն օրերը մօտեցած ըլլալով մեր մ ու խ թ ա ր ները գնալով Մ ու Ն աս է պ է ճ ի է ֆ է ն տ ու մ օ տ, կը խնդրեն՝ որ այդ տօնական օրերուն պահ մը դադրեցունեն սուրբերու գանձումը, որպէս զի ժողովուրդը մի քիչ խաղաղ սրտով իր հոգեկան և նրօնական պէտքերը հոգայ, բայց եկօւ տես, որ այդ Մ ու Ն աս է պ է ճ ի ն կը կատրի, կը փրփրի, և ոստիկաններու ու ժողովուրդին ներկայութեանը սպառնալից կը գոռայ. «Եթէ սուրբ հաւաքելը դադրեցնէք օր մը, հրաման պիտի տամ զօրքերուն, որ ձեր կրպակները և տուները աւարի առնուն»:

Տօն, ի՞նչ նշանակութիւն ունի պաշտօնեայի առջև, այն պաշտօնեայի, որ իր ֆանատիկոսութեան գագաթնակէտն է հասած փճացնելու, ոչնչացնելու համար հայ տարրը, որուն գերագոյն հաճոյքն է հայուն ամենէն սիրական զգացումներուն մէջ վիրաւորել, և անոր բոլոր ուրախութիւններն, հոգեկան թէ մարմնական, թունաւորել:

Անցեալները բողոքականներու հովիւ պատ. Յակոբջան Գապարճեան քաղաքէս քանի մը քայլ հեռի գերեզմանոցի մը մէջ՝ լրագիր կարդացած ատեն, քանի մը թուրք գիւղացիներ վրան կը յարձակին և դրուն կօմիթէի թուղթ կը կարդաս՝ ըսելով, ծեծել կուզին զայն: Գապարճեան կը փախի անոնց ձեռքէն և քաղաք կապաստանի. թուրքերը ետեէն՝ «հասէք կօմիթէն կը փախի» պոռալով, կը վագեն: Գապարճեան իր անցը խալսելու համար պահականոց մը կապաստանի և եղելութիւնը կը պատմէ: Թուրքերուն հանած աղմուկին վրայ թուրք բազմութիւնը հետզհետէ կը շատանայ և զանի կապելու համար չւան կը փնտռին, բայց չեն կրնար գտնել. վերջապէս երկու զինուոր ձեռքերէն, երկու հատ փիշերէն և հատ մը ալ օձիքէն բռնելով, կը տանին դէպի կառավարութեան պաշտօնատունը: Ճանբան հարցունողներուն ալ կը պատասխանին՝ «կօմիթէն երան թուղթ տուաւ, միւս ընկերներ փախան, ասիկայ միայն բռնեցինք»: Նախ կը ներկայացնեն հազարակտին, վերջը կօմիսէրին. վրան գլուխը լաւ մը խուզարկելէ վերջ, կը գտնին Աւետաբեր լրագիր մը և վաղան համար ժողովարանին մէջ խօսելիք քարոզին օրինակը: Ասոնք էին վնասակար կարծեալ կօմիթէի թուղթերը: Թէև անմիջապէս կը հասկացուի, որ սխալմունք եղած է և մարդը անմեղ մ'է, բայց դարձեալ չեն ուզեր ազատ արձակել և մուտք բանտ մը

կը նետեն. մինչև որ դեղադործ Շիշմանեան էֆ. գալով և երաշխաւոր ըլլալով արձակել կուտայ:

Դարձեալ նոյն օրը Գոյուճի Արապոսի Մանուկը թօփճուցի թուրքէ մը 5-10 պաթման ալիւր կառնէ իր մէկ բարեկամին համար, և որովհետև այդ թուրքէն երկու տարուան պահանջք մը ունէր, կուզէ արժէքէն իր պահանջքը վար դնել: Թուրքը կրնդդիմանայ և ստակը ամբողջ կը պահանջէ, հայն ալ իր իրաւունքը կը պահանջէ. վերջապէս թուրքը չը համոզուելով, կը դիմէ չարշը-աղասիին, սա թէև հայուն իրաւացի ըլլան կը հասկնայ, բայց աս ալ մեկդից կը ստիպէ, որ ստակը ամբողջ վճարէ: Մանուկի սոյն յանգագնութեան վրայ չարշը-աղասուն կատղած ձեռքի փայտով կսկսի զարնել հայուն: Վերջապէս խնդիրը կը ներկայացուի աւելի մեծերուն՝ Պէլէտէյի նախագահը կը վճռէ.—

«Չորպաճը, դուն հիմայ ալիւրին փարան ամբողջ տուր և յետոյ գնա պահանջքիդ համար ալ բողոք տուր»:

Ստակը ամբողջ տալէն զատ, Մանուկ 25 զրուշ ալ տուգանք կուտայ չարշը-աղասուն ընդդիմացած ըլլալուն համար:

Պահանջքը մի՛ գանձեր, ծեծ կեր. և տուգանք տուր, ծեծ ուտելուդ համար.— ահա հայուն բաժինը այս համիդական վայրագ դարուն մէջ, դար մը, որ կը գերազանցի իր բարբառոսութիւններովը յազկերտական, սուղոբելական, սարթոգոնական, և թէմուրական շրջանները. խեղճ հայ, որչափ ալ սև էր քո ճակտիդ գիրը:

Յոյներն ալ իրենց բաժինը կառնին այս վայրենութենէն: Վաճառական մը էմլաք-Մէմուրի հաֆըզ էֆ-ի տղէն պահանջք կուենայ. քանի մը անգամ անուշութեամբ կը պահանջէ, բայց չը կրնար գանձել: Օր մը, ճարահատած, «ամօթ է, պարտք տուր» կըսէ. ան ալ՝ «առ քեզի փարա» ըսելով, ձեռքի խոշոր գաւազանով կսկսի ուժով, ուժով խփել խեղճ յոյնի գլխուն և զանի արիւնլայ կը ձգէ գետին:

Յոյները սովորութիւն ունին ամեն տարի տօներին եկեղեցւոյ թաղը հրացան կը պարպեն: Թափշուր-աղասը՝ Գարաճապէյ, յունաց քահանային քաղաքավարութեամբ մը կիմացունէ, որ անտեղութիւն մը կը պատահի: Շիշման Էօրդանի եղբորը կրպակին մէջ երբ Գարաճապէյին քաղաքավար ընթացքին վրայ կը խօսին Մեծ-մզկիթի մօտերը, գրավաճառութիւն ընող թուրք մը վրայ կը հասնի և երբ Գարաճապէյին այն կերպով լուր տալը կիմանայ՝ «վայ, աս ի՞նչ ըսել է, Գարապէյ սև գլուխի մը առջև խոնարհի», և կսկսի բարկանալ ու քրիստոնէի կրօնին հայհոյել: Իր կանչ ու կականի վրայ կրպակին առջև բազմութիւն մը կը խոնկի. թուրքերը կը ձայնակցին գրավաճառին և երբ գրգռան ծայրայեղութեան հասնելով՝ կը վախեցուէր արիւնալի կուլմէ, զօրքերը դալով ամբոխը կը ցրեն: Սակայն առանց պատճառը փնտրելու, յանցաւորը գտնելու և պատժելու:

Թւականէս երեք օր առաջ, Յունիս 16-ին, ուրբաթ օրը, Բօյրաղը գիւղի չէրքէզները ճիւմա նամազը (ուրբաթի աղօթք) ելլալէ վերջ, երկու հարիւրի

չափ ձիաւոր և հետեակ անձեր երկու ժամ հեռաւորութեամբ Էյլէնձէ անունով հայ գիւղի մը վրայ կը յարձակին: Շարաթ օր լուսոց խի, որ հայերէն 5 մարդ մեռած և 25-30 վիրաւոր կայ: Թափուր աղասըն և Գարաճա-պէյ 14 ձիաւորով Էյլէնձէ գիւղ գնացին, այս գիշեր ալ Մուսավին-պէյն և բժիշկ Օհան էֆէնտին. անոնց տեղեկութեանց նայելով, վիրաւորներէն շատերն ալ ողջ չեն մնար:

— Անցեալ շարաթ իրկուն Ինճիրլի գիւղէն երեք վիրաւոր մարդեր եկան: Մէկ ժամ հեռաւորութիւնով գտնուած Լէօք անունով թուրք գիւղէն, Հաճի Թօրուն անունով թուրք մը 15-20 մարդով այս երեք հայերուն վրայ յարձակելով՝ շարաչար կերպով կը ծեծեն և կը վիրաւորեն զանոնց:

— Թուականէս 15 օր առաջ, Ագգազ Մատենէ երկու ժամ հեռաւորութեամբ գեղ մը, կեսարացի Իւսուֆեան Տիգրան, Միհրան և Յակոբ անունով երեք հայ վաճառականներու առջև չէրքէզներ ելնելով, երեքն ալ կը զարնեն: Տիգրան և Յակոբ վայրկենապէս կը մեռնին, իսկ Միհրան ծանրապէս կը վիրաւորի անոյս վիճակի մէջ. իր տեղեկատուութեան մէջ կը յայտնէ, թէ 5 չէրքէզներէն երկուքը կը ծանչնայ. բայց կառավարութիւնը բնաւ չի հետաքրքրուիր:

— Թուականէս ամիս մը առաջ, Մուճուսունցի Կարապետ անունով վաճառական մը սպանեցաւ երկու քուրդերու ձեռքով, որոնք դրդուած էին Պոյալը գիւղէն՝ Մուստափա-պէյ օղու Ահմէտէ և Հիւսէյին պէտէ: Քուրդերը առտւանց կանուխ սենեակը մտնելով, չւանով մը կը խեղդին և պահանակոցին մօտ տեղ մը ձգելով, քարերով կը ժափեն: Մարմինը վերջը գտնուեց և թէև կառավարութիւնը ամեն բան դիտէ, բայց ոճրագործները փնտրելու և սպատեելու ո և է ձեռնարկ մը չըրաւ:

Այս միջոցիս դէպքերը պակաս չեն, հոս ալ այլ ևս կարելի չէ դիմանալ թուրքերուն տուած թշնամանքէն: Միշտ հայհոյոցներ, կռիւներ անպակաս են. երբ հայ մը իրաւունքը իր կողմը ունենալով՝ երթայ բողբեջու կառավարութեան, հոն լաւ մը կը դիմեն զինքը և կըստիպեն՝ որ «դատ չունեմ» ըսէ, և այսպէսով կը քանդուին. այս եթէ շարունակի, մեծագոյն աղէտներ կը յուսացուին:

Ն Ա Մ Ա Կ Ս Ե Բ Ա Ս Ի Ա Յ Ի Ց

Ալաքիլիսէ կը գտնուի Սերաստոյ արեւելեան կողմը՝ 15 ժամ հեռաւորութեամբ, զուտ հայաբնակ 120 տունէ բաղկացեալ ժողովուրդը երկրագործութեամբ և հովուութեամբ կը բաղի, բայց այսու հանգերձ խիստ թշուառութեան, աղքատութեան մէջ կը տառապի բազմաթիւ երիտասարդներ աստ և անդ կը պանդխտին՝

ճնշած կաշառակերներու, թուրք հարկահաւաքիչներու և զաֆթիաներու լուծին տակ, նամանաւանդ բուրդ մօլլա Խալիլի և թուրք Աահիպ աղաներուն:

Գիւղէն գրեթէ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ, 2իթխան Գրզըլ Երմագ գետին եզերքը, շատոնց ի վեր արդէն ալաքիլիսացոց կը պատկանէր և իրենց սեփական հողն էր. սակայն տասն և եօթը տարիէ ի վեր մօլլա Խալիլ ըսած քուրդը բռնի տէր դարձած՝ իր սեփական հողը ըրած էր և միշտ գեղացոց մեծ վնաս կը հասցնէ. այդ դատը 17 տարիէ ի վեր կը վարուի, սակայն դատարանը կը կաշառուի միշտ և իրաւունքը քիւրդին կը մնայ: Ի՞նչ ընէ խեղճ գիւղացին, որու դիմէ, կառավարութիւնը կաշառուած՝ չուզէր իր իրաւունքը ճանչնալ: Այդ 17 տարւան միջոցին մօտ 1000 կամ 1500 ոսկի ծախս եղած է, բայց դարձեալ անօգուտ: Հինգ տարի առաջ ալ գիւղացիք բռնի կերթան, կը քակեն բոլոր այն շինութիւնները, զոր կառուցած էր 2իթխանը վրայ: Մօլլա Խալիլ իմանալով այս գուժը, անմիջապէս 300 մարդ կը շրջէ, բայց գիւղացիք արդէն հեռացած էին: Սակայն նոյն գիշերը 300 նորէն աւելցնելով, ամբողջ խանը վերստին կը շինէ: Շէնքը կառուցեցաւ, բայց վրէժը սրտին մէջը անմուռանալի մնաց... Անցած աշուն, գիւղին սովորութեան համեմատ, խումբ մը հայ աղջիկներ և կիներ կաւր կերթան: Յիշեալ քուրդին թելադրութեամբ մէկ քանի քուրդեր ճամբան վրանին յարձակելով, կուզեն պատիւնին բռնաբարել, բայց կիները առնական զիջագունութեամբ մահը աւելի կը նախընտրեն, քան թէ անպատուել: Միայն քուրդերը կը յաջողին մէկ հարս և երկու աղջիկ մերկացնել, բայց դարձեալ չեն յաջողիր անպատուել:

Աահիպ աղա ըսած թիւրքն ալ նոյն գիւղէն մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ Պօսխուլթ ըսած գիւղը կը բնակի: Աահիպ աղան պաշտօնեաների կաշառակեր սովորութեամբ, գիւղացիներէն 30 ոսկի կը պահանջէ, ըսելով՝ թէ խանին խնդրին առթիւ 10 կամ 12 հոգի, որ բանտարկուած էին, ինչ իր անձնական գանձէն 30 ոսկի վճարելով, ազատ ձգել տւեր է: Հետեւաբար գիւղացիք այդ պարագային ոչ բոլորովին ճարահատ կը դիմեն Աարդանեան Միհրան էֆէնդիին, մէկ ամսուան համար 30 ոսկույ փոխարէն 60 ոսկի վճարելու պայմանաւ... Ահա միջոցները հայ վաշխառուներուն աղքատ հայ գիւղացիէն ստակ կորցելու համար: Աարդանեանը դրամը գանձելու համար, Պոլիս պողիկա կընէ, բայց Պոլիս չը վճարուիր. այն ատեն գիւղը ոստիկան կը շրջէ ու կարողէն ու անկարողէն անխղճաբար կը գանձէն 60-էն ալ շատ աւելի:

Վաշխառութեան մասին Աարդանեանը կը գերազանց Սերաստիոյ գաւառին մէջ ծանօթ հայ վաճառական Պոյաճեան Գալուստ աղան:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

Ս Ղ Ե Ր Տ Ի

I

Տաճիկ կառավարութեան և քիւրդերու ձեռամբ Հայաստանի մէջ գործուած բարբարոսութեանց անմասն չէ մնացեր և Սղերտը, որու մասին դժբախտաբար ցարդ ոչինչ չը հրատարակեցաւ մամուլին մէջ, մինչդեռ հոս շատ ծանրակշիռ դէպքեր եղեր են և կըլլան հիմա: Սղերտը կը գտնուի Բաղէշի կուսակալութեան մէջ, դէպի հարաւ մէկ ու կէս օր հեռու Բաղէշէն և Յ ժամ հեռու Սասնոյ լեռներէն: Մինչ Բաղէշի և Սասնոյ մէջ արիւնայեղ կռիւներ և անասելի բարբարոսութիւններ կը ծագին, միթէ Սղերտը, որ այդքան մօտ է անոնց, անմասն մնացեր է այդ խժգժութեանց: Այժմ Սղերտի 10,000 բնակչաց մեծագոյն մասը տաճիկ է, վաշխառու, հարստահարող, իսկ մնացեալ փոքր մասը՝ հայ և ասորի, բոլորը արաբերէն կը խօսին: Հայոց հայ ըլլալուն նշանը իրենց եկեղեցին է, սովորութիւնները, հանդէսները և տաճկաց նկատմամբ ունեցած ատելութիւնը: Հոս պէտք է ըսել, որ տաճիկներու մեծ մասը հայ են եղեր ժամանակաւ: Սղերտը շրջապատուած է շատ մը գիւղերով, որոնք գրեթէ, քիչ բացառութեամբ, հայաբնակ են կամ եղեր են և ներու-թեանց չգիմանալով՝ ասդին անդին ցրւեր են, մասամբ ալ տաճկացիներ են Խարզան գաւառը, Բշերիք հայաբնակ են մեծ մասամբ, Հազոյ, Տէհ, Անտուան գիւղերը և այլն բոլորը հայաբնակ են: մէջերնին ցրուած են վայրերնի քրդերը, որոնք միանալով տաճիկ վայրերի կառավարութեան հետ, ամեն ներու-թիւն և տառապանք հասուցած են ժողովրդին:

Անցեալները պատահած անհամար դէպքերէն քանի մը հատը հոս արձանագրենք, խոստանալով պարբերաբար տեղի ունեցած դէպքերն ալ հաղորդել:

1890 թ. Էրզրումի նշանաւոր դէպքին օրը Սղերտի տաճիկ մեծաւորները՝ Հաճի Ապտէ Մոյսալլի, Ստատ Ապտալլա, Իսա-ըպէ-Համմատ-ըլ-Հաճճի, Համլտ աղա, շէյխ Խաթիպ, շէյխ Մըհամմատ և որդիք, հին մուֆթիին, հաճի Մահմուտ ամմըքէ և այլն ժողով ըրին մեծ մզկիթին մէջ (որ երբեմն հայոց 40 մանկանց մեծ եկեղեցին էր), և հանրագիր—մազպաթա մը կազմեցին, ստորագրեցին ու փաշային տւին: Հանրագրի զօրութեամբ տաճիկները հայոց վրայ պիտի յարձակէին և կոտորէին, բայց փաշան չընդունեց. այն ժամանակ ատոնք բարկացան և հրամայեցին, որ ոչ մի տաճիկ հայու հետ չխօսէ, խօսողը կը բանտարկուի և սուգանքի կենթարկուի. ազկից զատ ըսին՝ թէ փաշան հայ է, և նոր հանրագիր մըն ալ կազմեցին, որ փաշային պաշ-

տօնանկ ընել տան, բայց չկրցին. շուտով փաշան փոխեցաւ Պարտատ: Սակայն հակառակի պէս գործը կանգ առաւ քաղաքին մէջ, միայն երբ տաճիկ մեծաւորներուն այդ ըրածին լուրը հասաւ գիւղերը, քուրդ զօրքերը—Համիդէ և աշիրէթները յարձակեցան հայոց վրայ: Շատ մը հայ աղջիկներ, հարսեր կը բռնէին կը տանէին զիւանցի շէյխ Մէհմմէտին, որ մահմադական կը դարձնէր և իրաւունք կուտար ամուսնանալու, եղները, գոմէշները կը գողնային և իրանց արտերը կը մշակէին. հայերը մեծ նեղութեան մէջ էին, գիշեր ցերեկ կը տանջէին: Քուրդերը անոնց ոչխարները, ցորենը կողոպուտ ըրին և փախցուցին, հազիւ Սղերտի տէր Եղիշէն 10 ձիաւոր զինուորներով կրցան անոնց ետեւէն երթալ կողոպուտը առնել և տէրերուն յանձնել, բայց քուրդերը զըջացին թալանը տալուն համար և յարձակեցան տէր Եղիշէի ու ձիաւորներուն վրայ, կասաղի հրացանաձգութիւն կըլլայ, բայց մահ չի պատահիր, տէրհայրը վախէն 5-6 ամիս հիւանդացաւ և չէր կրնար խօսել:

Անցեալ տարի բարիկենդանին տաճիկներուն մէջ տարածեցաւ թէ տեղիս վարժարանի ուսուցիչ Կարապետ էֆ. զինուորական վարժութիւններ կը սովորեցնէ վարժարանին մէջ և թէ արգելած զըքեր ունի: Անմիջապէս տէրութեան կողմանէ զինուորներ և քննիչներ կը դիմեն վարժարան, տակն ու վրայ կընեն վարժարանը, եկեղեցին ու Կարապետ էֆ.-ի տունը. կը բռնեն Կարապետ էֆ. և կուզեն կախել, ըստ պահանջման տաճիկ ամբոխին, որը լեցուեր էր եկեղեցին ու վարժարանը և հայոց հաւատքին, ազգին հայհոյանքներ կուտար, կը զարնէր, կը տանջէր, կը չարչարէր, ջուրի գացող կանաքը կը բռնէին, կուտերը կը կոտորէին, և կը լլկէին: Այգիէն եկող մը—Գաբո անունով, բռնեցին, կռնակը բռն մը փայտ կար, գետին զարկին բռնի տակը, ոտքերով կոխկոտեցին, քարեր լեցուցին վրան և, եթէ զինուորները շուտով վրայ չհասնէին շնչահեղձ պիտի ըլլար Գաբոն, Կարապետ էֆէնդին բանտարկեցին, բայց ոչ անոր քովը, ոչ եկեղեցին և ոչ վարժարանը բան մը գտան. Յ օրէն ետք փաշան արձակեց զինքը:

Տաճիկ տղաքը կը բռնեն ծխախոտի բէժիի հայ պաշտօնեայի տղան և կուզեն բռնաբարել զինքը. տղան կը պոռայ, հայրը օգնութեան կուգայ, տաճիկ տղաները կը ծեծէ. տղայոց հայրերը կուգան, կը բռնին հայուն և լաւ մը կը ծեծեն. «հայը ինչ իրաւունքով տաճիկին կը ծեծէ», կըսեն և տէրութիւնն ալ կը բանտարկէ մարդը: 6-7 ամիս բանտը կը մնայ, բէժիի վարչութիւնը ամսականը կը կտրէ և միայն հայերը անոր ու ընտանիքին համար եկեղեցիցն մէջ ժողովարարութիւն մը ըրին:

Անցեալ տարի Զատիկին օրը, երբ ամեն տեղ ուրախութիւն կրնէին, սղերտցի հայերը մեռել կը թաղէին: Արդէս թէ ժողովրդին հանդարտութեան համար քաղաքին մէջ պահապան զօրքեր կը պտտէին. երեկոյեան ժամերգութեան ատեն զինւորներէն 12 հոգի եկեղեցի եկան. ադոնցմէ երկուքը, որ սղերտցի շէին և արաբերէն չգիտէին, մտան հայոց եկեղեցին, դուրսը մնացող զինւորները կայներ էին և ամեն տեսակ լըրբութիւններ կրնէին: Այդ ատեն Ատրմո անունով հայ մը՝ գինով, եկեղեցի կուգայ, և կը տեսնէ, որ դուրսի զինւորներէն մէկը հայ կին մը բռնէր է, բայց չկրցաւ բան մը ըսել. և երբ եկեղեցի մտած ատեն, տեսաւ երկու զինւորներն ալ, բարկացաւ, կատաղեցաւ և ըսաւ. «աս ի՞նչ բան է, մենք տէր չունինք, իշխան չունինք, այս ի՞նչ գրութիւն է, դուրսը մեր կանայքը կը բռնաբարեն, ներսը մեր եկեղեցին կը պղծեն».

Մի երկու մարդ լռեցուցին Ատրմոն և դուրս հանեցին. ներսի երկու զինւորներն ալ դուրս ելան, անմիջապէս յարձակեցան Ատրմոյի վրայ, անոր գլխարկի թաշկինակները քաշեցին ու վզէն անցուցին, որ խեղդեն, ծեծեցին, ինքն ալ անոնց ծեծեց, հայերը մէջ մտան, ազատեցին Ատրմոյին, բայց զինւորները զինւորական փողը հնչեցին: Արոր վրայ քաղաքը տակն ու վրայ կը լլայ. ինչքան զինւոր և ինչքան տաճիկ որ կար, բոլորն ալ կը գիւնէին հայոց եկեղեցին. հայերը եկեղեցիին մէջ մնացին, եկեղեցին չորս կողմէն շրջապատեցաւ, չէին թողներ, որ հայ մը եկեղեցին դուրս ելնէր: Ցածիկները ձգեցին իրենց խանութները և եկան հայոց վրայ, որ թալանեն, ձեռքերը ընկած հայը կը ծեծէին, կը տանջէին: Զինւորները իրենց սովորութեանը հաւատարիմ մնալով՝ կանայքը կը լլկէին, գեղեցիկ տղայքը կը բռնէին, շղթաներ, ժամացոյցներ, գեղեցիկ հագուստներ, լաւ գօտիներ, որ հագեր էին Զատիկի առթիւ, բոլորը կը գողնան, կանանց զարդերը կանոնին: Կին մը անմիջապէս վախէն կը վիժէ, շատ կանայք ուշաթափ կը լլան: Սուսանէ Սուսայեան, Համամէ Պետրոսեան, Զըմրուտ Հաշտեան կը մեռնին վախէն, Մինաս անուն տղայ մը իր փոքրիկ եղբայրը կը բռնէ և կուզէ ջրհորը նետուիլ անոր հետ միասին, նոյնպէս Մելքոն անուն տղայ մը կուզէ ինքզինքը ջրհորը նետուիլ, բայց չեն թողներ, և ուրիշ քանի մը տղայոց հետ ծինելոյց կը բարձրանայ, ուր կը մտնէ մինչև կէս գիշեր: Փոքրիկ հայ տղայ մը բռնեցին դուրսը և խենջարով երկու կտոր պիտի ընէին, եթէ թուրք կին մը չազատէր, երկու մարդ բռնեցին՝ Պետրոս և Գրգէ անուն և կուզէին խենջարով զարնել, բայց սղբա մեծ ճարպիկութեամբ ազատեցան, և այլն և այլն, որը ըսեմ և ո՞րը թողնեմ, հապա այն յուսահատութիւնը, այն երկիւղը, որ համակեր էր ամբողջ հայոց հոգին, այն աղաղակն ու վայնասունը, այն ճիչերն ու ողբերը, որ հայ կանայք կարձակէին եկեղեցիին մէջ բանտարկած, ամեն հայ իր մահը աչքին առջև կը տեսնէր, պաղ քրտինք մը կանցնէր ամենուն ճակտին և ընկելքնին չգիտէին: Զինւորները ձերբակալեցին հետեւեալ անձերը—որպէս ազգին գլխաւորներ և խռովութեան պատճառ եղողներ—

Մ. Օհան, Կարապետ Պողոսեան, Ատրմո Սարգիսեան, ոսկերիչ Իսայ, Մուսայ Մ. Հանոյեան, Ասհատ Մուրատեան, Սմանսօր Իսայեան և տարին զօրանոցը: Այն ատեն Համէ անուն տաճիկ մը եկաւ, որ բաւականին բարի մարդ մըն է, «պալատիէի ըէյսը», ու տեսաւ, որ քանի մը տաճիկ չւանները առած զանգակատունը բարձրացեր են և զանգակը վայր նետել կուզեն, բարկացաւ անոնց վրայ, հրամայեց վար իջնել, զինւորներուն հարցուց աղէտքի պատճառը, ցրեց բոլորը և փողահարն ալ բանտարկել տուաւ Հիմա միայն հայերը դուրս ելան եկեղեցիէն և վազեցին իրենց տները, որ չգիտենք ինչո՞ւ չենթարկեցան տաճկաց յարձակման: Արդէն գիշեր էր, տաճիկները տակաւին կատղած, փողոցները կը պտտէին և հայոց ազգը, հաւատը, պաշտպան եղողը, կը հայհոյէին, հայերը կը բռնէին ու կը տանջէին:

Ա Պ Ս Տ Ա Մ Բ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Մ Ա Կ Ե Դ Ո Ն Ի Ա Յ Ո Ւ Մ

Ընկերներ,

Մեր շարժման ընթացքը անյաջողութիւնների պատահելը ինձ ստիպեցին առ ժամանակ ձեռք ոչինչ չհարդարել. և այսօր սրտիցս կը գրեմ, իմացած կը լինէք օտար թերթերից, բոլորովին անյաջողութիւն ունեցանք. հենց այս պատճառով այլ ևս ձեռք չեմ գրիլ օրագրական ձեռքով այլ մատնացոյց լինելով անյաջողութիւնների պատճառների վրայ, եղելութիւնը կը յայտնեմ մի քանի բառերով ի գիտութիւն «Դրօշակի» ընթերցողներին:

Թէ ինչո՞ւ մարեցաւ այդ պատմութիւնը, կամ, աւելի ճիշտն ասած, ինչո՞ւ կանգ առաւ գրեթէ գործի սկզբում, պատճառները շատ են. գլխաւորը՝ այդ բոլգարական և ռուսական կառավարութիւններն էին, որ ամեն ջանք թափեցին խանգարելու և մեղցնելու պատմութիւնը. այդ կառավարութիւններից մանաւանդ բոլգարականը ոչ մի միջոց չխնայեց իր այդ նըպատակին հասնելու համար. նա տասնեակներով հարիւրներով բանտարկած վերադարձնում էր մակեդոնական սահմաններից այն բոլգարացիներին, որոնք ցանկանում էին անցնել՝ կուելու սովետական լծի տակ հեծող իրենց հարստահարած եղբայրների ազատութեան համար: Միւս գլխաւոր պատճառը մակեդոնական պարստամբութեան դադարման դա իր՝ բուն ժողովրդի անպատրաստ լինելն էր: Մի տարի է միայն, որ մակեդոնական գլխաւոր Յեղափոխական Կոմիտէն սկսել էր իր հռանդուն պրօպագանդան և ժողովրդին զինելը. ի՞նչ կարելի էր անել մի տարւայ ընթացքում: Ի հարկէ, ոչինչ: Այդ շատ լաւ գիտէր Գլխաւոր Կոմիտէն և նա՛ չէր, որ այդպէս վաղաժամ բարձրացրեց պատմութեան դրօշակը, այլ սահմանի մօտ գտնուող մի այլ կոմիտէ, որը օգտուելով Հայկական հարցի բորբոքելուց, կամեցաւ Մակեդոնական հարցը ևս բարձրացնել:

Ահա գլխաւոր պատճառները, որոնք առիթ եղան մակեդոնական ապստամբութեան առ ժամանակեայ դարման:

Բայց չնայելով այս անյաջող պայմաններին, մեր յեղափոխականները աւին դարձեալ մի շարք կռիւներ՝ Բազըզ նահանգում, Նեւրոհոպ, Մալէշէսկո, Պիանիչկո և Պէշէւո քաղաքների, Աիրչէ, Մալէշու և Բէզգաշէւո գիւղերի մօտ և այլ շատ տեղերում: Այս վերջին գիւղերը զո՛՛հ եղան հրդեհի, որ գցել էին տաճիկ զինուորները...

Բայց մենք չենք յուսահատուում, յետ չենք նահանջում, սկսածը կը շարունակենք: Օգտուելով անցեալի անյաջողութիւնից, գործած սխալներից և ձեռք ձեռքի տւած մեր վիճակակից հայ եղբայրների հետ, առաջ կը տանենք յեղափոխական գործը աւելի մեծ եռանդով:

Սասունի Ապստամբութեան և Կոտորածի Տարեգարծը Օգոստոսի 13-ին տօնւել է ուր որ հայեր կան: Հենց առաջի անգամից այս օրւայ մեծ ժողովրդականութիւն ստանալը մի գորեղ ապացոյց է, որ այդ արիւնալից անցքը թողել է իւր հետքը ժողովրդի կեանքում, որ ժողովուրդը զգում է թէ ապրում է մի պատմական ըրպէում, որը թողնելու է իւր ակօսը նրա ամբողջ եւութեան, կազմի վրայ: Նա գնահատում է այդ գիտակցութեան նշան է և պէտք է յուսալ, որ եկող տարիներին մեր յեղափոխական գործիչները կիմանան աւելի ըստ արժանոյն յիշատակել և յիշեցնել... ու օգտուել այդ գիտակցութիւնից: Մենք չենք կասկածում մի ըրպէ, որ այդ օրը կը յիշւի և Սեպտեմբեր 12-ի մէջ և՛ Տաճկահայաստանում, ուստի հայերում, Բօլքարիայում և այն գլխաւոր տեղերում, ուր հայեր կան. տօնւել է և Ամերիկայում, միայն տարբեր տարբեր ժամանակամիջոցներում...

ԼՈՒՐԵՐ ՇԱՏԱԽԻՑ

Յունիս ամսի մէջ, Անգղիական հիւպատոսը պողոտի ելաւ հարաւակողմի գաւառները, իւր աչքով տեսնելու պատմած թշւառութիւնները և ժողովրդի խեղճ կեանքը: Այցելեց Աղթամարի կաթողիկոսին, և անկէ անցաւ Շատախ և Նորգուզ: Շատ գեղարուածիւններ քաշած էր Շատախի գիւղեր պտտած ատեն, քանի մը տեղ ձիով միասին վար գլորւած էր լեռնէն:

Նորգուզի մէջ կը հանդիպի աւազակապետ Շաքիրին,

որ կելնէ հիւպատոսի քէֆը հարցնելու իր արանեակներով: Հիւպատոսի ճամբան կը կտրէ և կըսկսի սպանական հարցումներ, բարեբաղդաբար զապթիաներ կը լինին հիւպատոսի հետը և կը հասկացնեն Շաքիրին, որ նա հայ չէ:

Շատ տխուր տպաւորութիւն թողած էր հիւպատոսի վրայ այդ լեռնային երկիրը, քանի մը տեղ լացած էր ժողովրդի թշւառ վիճակին վրայ, և երկու տոպրակ կոնյականի (խոտ) հաց բերած էր հետ: Պատմներէս շատ աւելի սոսկալին տեսայ աչքովս... խօսած է ինքը: Նա ալ համոզւած է, որ վաղ թէ անագան Շատախն ալ Սասունի վիճակը պիտի ունենայ, եթէ զօրաւոր միջոցներ ձեռք չառնուին:

— Ժողովրդի միամիտ դասակարգը բաւական ուրախացած է բանտարկեալներու ազատութիւնը տեսնելով. նա չգիտէ ինչէ՛ր թագնւած կան այդ ըրպէական ուրախութեան մէջ: Տաճիկ կառավարութիւնը սովորած է այդ միջոցով խափել միամիտ ժողովրդին և... Եւրոպային տասն և եօթ տարիներէ վեր: Իւր «հայրական ոգորմածութիւն» շատ անգամ սփռած է մեր վրայ հարեմի պետք, չարութիւններու ծնողը, ու ամեն անգամ նոր նոր թշւառութեանց հեղեղները զմեզ իրենց մէջ կըլլած են: Սպասենք այս անգամ ալ, բայց քիչ մը արթուն աչքով: Այսչափ խափուելն ալ բաւական համարենք:

ՆԻՌԱՏԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅՈՒՑԱՎՐ

Հայ Յեղ. Կեդրոն. սնդուկի մէջ ստացւեցան.

Կարկաթայէն Ռոստոմ Շաւարշէն 460 ֆր., Ազոթողէ մը 30 օամ. ոսկի, Բաղդատեանէն 50 օամ. ոսկի, Պօա 50 օամ. ոսկի, վեհանձն 100 օամ. ոսկի:

Արշակաւան քաղ. Կեդր. Կոմիտէի սնդուկի մէջ ըստացւեցան.

Պիճակ խ. 82 դահեկան, Կաւիճ 256 դհ., Մեղրիկ 20 դհ. ևս 75 դհ., Թնդանթ 120 դհ., Ազատական 95 դհ., Բազուկ 50 դհ., Արտագին 80 դհ. ևս 40 դհ., Սմբատեան խ. 30 դհ., Ամբ 30 դհ., Սասուն 85 դհ., Զուլֆա 5 դհ., Հրահատ 55 դհ., Գ. Կ. 20 դհ., Մամիկոնեան 40 դհ., Բաֆֆի 80 դհ., Անգղ խ. 80 դհ., Զրահ խ. 20 դհ. Զարեհ 15 դհ., Օտար մը 20 դհ., Մեհտոր 20 դհ., Շուշան 20 դհ., Մասիս 40 դհ., Լուսնթագ 20 դհ., Օր. Հայրենասէր 20 դհ., Ա. Դ. 20 դհ., Գրգօ 20 դհ., Հրազէն 170 դհ., Սիսակ 119 դհ., (նախկին 12 թւի մէջ սխալմամբ 45 էր):

Շվ. Ժ. ք. Ա. 10 ֆր., Թ. 15 ֆր.:

Մեր կոմիտէների, ծանօթների և ընդհանրապէս մեզ գիմոնների առանձին ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում նոր հասցէի վրայ:

Դաշնակցութեան անձամբներից ինչպիսիք է Թղթակցութեան նւ ներառութեան համար ղիմել:

Gaspar, poste restante, Carouge (Suisse).

1. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London,

Վիննա, Դաշնակցութեան ազատ սպարան